

Şölət ZEYNALOV

AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

Diñlərarası dialoq: multikulturalizm perspektivindən dəyərləndirmə

Ötən əsrin 90-cı illərindən etibarən dünyada yeni tendensiyaların baş verməsi qlobal mənada yeni anlayış və terminləri ictimai, fəlsəfi, siyasi, iqtisadi, elmi və dini-fəlsəfi kontekstdə qabardaraq aktuallaşdırmışdır. Bu anlayışlar içərisində özünün əhatəliyi və çoxaspektliliyi seçilən qloballaşma anlayışı cəmiyyətin bütün sferalarında: sivilizasiyalararası münasibətlərdə, mədəniyyətdə, müxtəlif dini dünyagörüşlərində, siyasətdə, iqtisadiyyatda, milli-etnik münasibətlərdə və başqa sahələrdə canlanma yaratmış və özünü daha qabarıq şəkildə göstərməyə başlamışdır. Başqa sözlə, qloballaşma anlayışı həm pozitiv, həm də neqativ anlamda "özündə dünya tarixinin və mədəniyyətinin inkişaf tendensiyasını əks etdirən mədəni-fəlsəfi inteqrativ konsepsiya..." olaraq müasir sivilizasiya tarixinin daha aktiv fazası kimi aktuallaşmışdır [1, s. 203].

Dünya tarixinin inkişaf dinamikasına nəzər salsaq, tarixin danılmaz faktoruna çevrilmiş ictimai-iqtisadi, inqilabi-mədəni dəyişikliklər fonunda sivilizasiyaların, dinlərin və mədəniyyətlərin həyatına təsir göstərən və qlobal mahiyyət daşıyan hadisələrin sürəkli baş vermədiyini görürük. XXI əsrin başlanğıcı bütünlüklə başqı və sivilizasiya tarixinin elə bir dövrüdür ki, burada müxtəlif cəmiyyətlərin həyatında baş vermiş hadisələri nəzərdən keçirərkən əqəbın fundamental və qlobal dəyişikliklər ərsəsinə olduğunu aydın müşahidə edə bilərik. Bu dəyişikliklər, tarixən keçid mərhələlərinə müvafiq olaraq, müsbət tendensiyalara şərait yaratmaqla yanaşı, neqativ ziddiyyətlərə də açıqdır, odur ki, dünya sanki idarəolunmaz bir xaosa doğru yuvarlanmışdır. Proseslərin dinamikası bir çox aspektlərdən tədqiq edilərkən aydın olur ki, qloballaşmanın bütövlükdə "müxtəlif maraqların riskli və münasibətli oyunu" olduğu heç də mübahisə doğurmur [2, s. 86]. Çünki "soyq müharibə" başa çatdıqdan sonra qlobal dəyişikliklər dövrünün xarakteristikasına uyğun olaraq, uzun illər təzyiqlərə məruz qalan xalqlar, millətlər, insanlar öz dini və milli kimlikləri, identiklikləri

uğrunda daha aktiv mübarizəyə başlayıblar. Amerikalı sosioloq S.Hantinqtonun təbirincə desək, "Öz köklərini axtaran insanlar üçün düşmənlər həmişə vacibdir, buna görə də dünyanın əsas sivilizasiyaları arasında "qınılma xətti" boyunca həmişə ən potensial təhlükəli düşmənçilik yaranır" [3, s. 13].

Yaxud professor Fərman İsmayılovun da haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, "epoxa sarsıdıcı inqilablar, dağıdıcı müharibələr, kəskin təzadları ilə tarixə qədəm qoymuşdur; onu paradokslar və ya əksliklərin qarşılaşması dövrü kimi də xarakterizə etmək olar" [4, s. 10].

Halbuki baş verən proseslərin dinamikasının analizi bir daha sübut edir ki, atom əsri və daha qorxulu dağıdıcı silahların aktuallığı dövründə, milli, etnik, dini münasibətlərin baş verdiyi müasir zamanda dünyanın salamat qalmaq, insanların normal qarşılıqlı münasibətlərini təmin etmək məqsədilə sivilizasiyaların, dinlərin, mədəniyyətlərin, siyasi sistemlərin tolerant, multikultural şəraitdə yanaşı yaşamasından, onlar arasında dialoq və əməkdaşlığa keçiddən başqa yolu yoxdur. Başqa sözlə, müasir dünyada stabilliyi bərpa etmək, xalqlar, cəmiyyətlər və insanlar arasında tarixi müsbət əməlləri qorumaq üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin də dəfələrlə yüksək tribunallardan qeyd etdiyi kimi, "dünyada multikulturalizmin alternativiyi yoxdur".

Etiraf etmək lazımdır ki, qloballaşma dövründə dinlərin, mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların dialoqı bütün neqativ proseslərə qarşı ümidverici ortaq model kimi pozitiv mexanizm statusunda çıxış etdiyindən dialoqdan və multikultural proseslərdən imtina dünyada total fəlakətlərə gətirib çıxara bilər. Çünki hadisələrin inkişaf istiqaməti göstərir ki, "epoxa insanı və cəmiyyəti xoşbəxtliyə aparan qüvvələrlə bərabər, anı olaraq yer üzərində bütün canlıları məhv edə biləcək qüvvələr də yetişdirməklə, başçılığı labirintə sürükləyir" [4, s. 10]. Artıq qlobal andamda həyəcan o qədər artmışdır ki, xalqların, millətlərin bir-birinə başa düşməsindəki çətinliklər pik həddə çatmış, insanlararası münasibətlərə ünsiyyət, humanizmin və sevginin yerinə, insanın özü, eqosu, şəxsi maraqları və ambisiyaları ön plana keçmiş, bu səbəbdən də bəzülərlərin mədəniyyətinə, dininə, adət-ənənələrinə "məndən olmadığımı üçün mənimlə deyil" münasibəti yaranmışdır. Həmçinin "müqəddəs" və üstün Qərb ideyaları, xristian-müsəlman, Şərq-Qərb kimi qarzalı bölgülər tarixən olduğu kimi, maraqlı dirlərlə tərsindən döviyyəyə elə incə siyasətlə buraxılmışdır ki, ondan çıxış və ya imtina istənilən cəmiyyət üçün labirintə çevrilmişdir. "Bütün bu problemlər kompleksinin təhlili kontekstində akademik Ramiz Mehdiyev "Avropa strukturlarının qədraqsaya insan mənəbləri haqqında və ya Azərbaycanca münasibətdə ikili standartlar siyasəti" adlı məqaləsi böyük əhəmiyyət kəsb edir" [5]. Bu anlamda Qərbin, o cümlədən Şərqlin bir sıra qarzalı ideoloji kurslarının fəsadları kimi artıq dünyada nihilizmə, absurdizmə kor-koranə inamlar, dialoq fəlsəfəsindən total imtinalar, "total özgəlməmlər", multikulturalizm və tolerantlığa biganəliklər tüğyan etməkdədir. "Bələ olan təqdirdə zamana bəzək-düzək vurmaq, onun ancaq müsbət tendensiyası haqda danışımaq, məni tendensiyası haqda susmaq, hətta onu örtbas etmək heç kimə heç bir xeyir gətirməz". Hətta supergüc hesab edilən istənilən dövlət özünü və cəmiyyətini bu proseslərdən kənarlaşdırmaq, qoru-

maqla "xoşbəxt" edə bilməz [4, s. 10]. Etiraf olunmalıdır ki, hazırkı ümumi qlobal proseslərə qiymət verərək "tarixin mənası, dünya düzünü və ikiqütblü dünyanı əvəz edən nizamın mahiyyəti mövzusunda fikir yürütməyə çalışan bir çox tədqiqatçılar dünyada nə baş verdiyini anlaya, buna görə də onunla bağlı suallara cavab verə bilmirlər" [5].

Bu problemlər kontekstində, obyektivlik naminə qeyd etməliyə ki, ziddiyyəti meyillər bütövlükdə müasir insanın ümumi inkişaf səviyyəsi və təfəkküründən, iqtisadi-siyasi maraqlarından, bəzən dini-coğrafi bölgülərə məruz qalmasından asılı olduğundan, baş verən proseslərin fərqli cəmiyyətlərdə birmənalı qarşılınmaması və ya neqativ dərk edilməsi başadüşüləndir. Çünki mədəni, milli, dini identikliyə təhlükələr yaradan bu proseslər heç də bütün cəmiyyətlər üçün ümumi bir xoş mənzərə yaratmamışdır. Belə ki, "kimsə müasirliyi qloballaşma və dünya təsərrüfatına inteqrasiya kimi, kimsə bazar iqtisadiyyatının qurulması və amirano iqtisadiyyatdan imtina kimi, kimsə internet və informasiya texnologiyaları əsri kimi təsvir edir" [6, s. 83]. Lakin dünyada baş verən müasir qarşılıqlar kontekstində qloballaşma prosesinin necə anlaşılmasından və ya mənalandırılmasından asılı olmayaraq, əsas odur ki, "ümumdünya sivilizasiyasının vəhdəti tezisinin yanlış olmadığı getdikcə dərk edilməkdədir" [1, s. 204]. Ümidverici başlıca istiqamətlərdən biri də budur ki, müxtəlif ziddiyyətlərə baxmayaraq, qərəzli ideoloqlardan fərqli olaraq, bir çox hallarda həm Şərqi, həm də "Qərbin intellektualları epoxanı möhbə bu baxımdan tənqid edir, onun mənfəi aspektlərinin hərəkətverici qüvvələrini aşkara çıxarır, dəf edilməsi üçün cəhd göstərirlər" [4, s. 10]. Başqa sözlə, dünyada baş verən silsilə böhranları, bütün neqativ situasiyaların və qarşılıqların forma və məzmunundan asılı olmayaraq, ümumi dinamika dialoq və əməkdaşlıq, multikulturalizm, o cümlədən vəhdət anlayışını tarixin arxivinə atmaq iqtidarında deyil.

Tarix müəyyən böyük keçid mərhələlərindən ibarət olduğundan, deyə bilərik ki, elmi və mədəni nailiyyətlərə, siyasi və mədəni münasibətlərə, bir sözlə, tarixin bütövlükdə bizə qədr yaratdıqlarına – dəyərlər sisteminin cəminə ümümliliklə təsir etmək iqtidarında olan hazırkı mərhələsi qloballaşma adı altında bir sıra neqativ tendensiyalara rəvac vermişdir. Buna baxmayaraq, o, özündə obyektiv olaraq "dünya ruhu"nun tarixən paralel aktoru olmuş humanizmi, tarixi multikulturalizmi və vəhdət anlayışlarını, o cümlədən dinlərarası dialoqları, açıq cəmiyyətlərdə (Azərbaycan nümunəsi) dini və siyasi multikulturalizmi də canlanması üçün daha münbit şərait yarada bilməmişdir. Başqa sözlə, tarixən insan zəkasının ən ümdə və ali istəyi olan qloballaşma (fikrimizcə, vəhdət) biz istəsək də, istəməsək də, "dünya ruhu"nun inkişaf dinamikasını özündə ziddiyyəti məqamlarla paralel olaraq ifadə etməkdədir. Biz bu prosesi əbədi fəlsəfi bir problematika olan xeyir və şər dualizminin daha böyük və geniş qlobal ictimai-tarixi mübarizəsinin davamı kimi də xarakterizə edə bilərik. Hələ ötən əsrdə yaşamış böyük filosof Yuzef Mariya Bohenski (1902-1995) yazırdı: "...İndi dünyada mövcud olan dünyagörüşləri sarsılmışdır; hər tərəfdə sosial "dağılmanın əlamətləri hiss edilir", elmin əsaslandığı müasir dünyagörüşləri "kosmik tərəqqi üçün ümid vermir" [4, s. 11]. Qeyd etməliyə ki, haqiqətdən də, belə paradoksal hadisə

və əksliklərin dualizmi tarixən ictimai-sosial həyata paralel olmuş və o, özündə tanrı-təbii-insan, sosial insan, ictimai insan, dini-ekzistensial insan dualizmini dağıdan insan, öldürən insan əksliyini ortaya ataraq, onu sınağa çəkmişdir. Belə ki, əgər Qədim Yunan mədəniyyətinin əsasını estetikə və ondan doğan monologizmə, yaxud tanrı və yunan mifoloji qarşılıqları, Roma mədəniyyətinin ruhunu demokratiya və ondan doğan güc faktoru təşkil edirdisə, orta əsrlər mədəniyyətinin əsasında İslam intibahı, nə qədər paradoksal olsa da, İslam ekspansionizmi, Yeni Dövrə "dünya ruhu"nun təməlinə Qərb renessansının yaradıcı əsasları və dünyanın fiziki olaraq yenidən fəthi, yaxud Qərb ekspansionizmi dəyərdir. Müasir dünya üçüncü və tarixi tendensiyalara ekvivalent olaraq bütün dünya mədəniyyətlərini, iqtisadi sistemlərini, mürəkkəb elmi potensialı, hətta insanların, bütövlükdə millətlərin, xalqların mədəni-millət, etnik-mədəni, dini-ekzistensial varlığını kökündən silməyə, ona bəzi aspektlərdə "global zəka" obrazını vermək iqtidarında olan qloballaşma prosesi dayanır. Başqa formada desək, təəssüf ki, bəzi Qərb müxəssislərinə görə, "öz köklərini artıran insanlar üçün düşmənlər həmişə vacib..." [3, s. 13] özünə hesab edilərsə, bütün duali təzahürlərə adekvat olaraq, artıq epoxanın məntiqi onu dikta edir ki, istənilən supergüc, istənilən dövlət, sosial institutlar, hətta dinlər və mədəniyyətlər nə qlobal proseslərdən, nə də ki, başqaları ilə qarşılıqlı münasibətlərdən tam təcrid olunaraq "özündə özü üçün" mövcud ola bilməz. Məsələn fəlsəfi kontekstdən yanaşsaq, Şərqi Qərbin, Cənub Şimalın alternativləri və ya müxtəlif aspektlərdə inkişaf etmiş, yaxud geridə qalmış variantı kimi çıxış etdiyindən, müxtəlif qütblərdə hadisələr bir-birinin məntiqi davamı kimi baş verir. Belə ki, bir çox qərəzli ideoloqlardan fərqli olaraq, "Şərqi və Qərbin müdrikliklərdə biz artıq düşmən, bir-biri ilə mübarizə aparan qüvvələr deyil, ümumi həyatın gah o tərəfə, gah da bu tərəfə yönəlmiş olduğu qütblərini görürük" və yaxud onları tərəfsiz, vahid bir tam halında qəbul edirik [7, s. 217]. Yəni müasir "dünya ruhu"nun bütövlüyü səbəbindən, həmçinin istər neqativ, istər pozitiv aspektlərdə, istənilən regionda baş verən hadisələrin digər qütblərdə mütləq qarşılıqlı refleksiyalara "açıqlığından", artıq hər hansı müstəvidə baş verənləri dar çərçivədə qəbul etmək, yaxud onu bir qütblən qərəzli mövqeyi kimi təqdim etmək yanlış sayılmalıdır. Hər hansı xalq və ya ölkənin həyatında baş verən pozitiv hadisələrə paralel olaraq neqativ tendensiyaların da ortaya çıxması ilə müşayiət olunan proseslər bu və ya digər şəkildə başqa xalqların və ölkələrin həyatına bilavasitə təsir etdiyindən, terrorizm, irqçilik, ksenofobiya, istənilən dinlər və mədəniyyətlərə qarşı düşmənçilik mövqeyi artıq bütün dünya üçün bir geridönməzlik statusu qazandırmışdır. Başqa sözlə, Qərbin Şərqi tarixən yandırıldığı tonqalları qıcqımları artıq Qərbin özünü də yandırmaqdadır. Psixoloq Leynig yazırdı ki, bizim əsrdə xəstə daha çox sağlamdır, növbəti bu dünyanın normal sakinləri" [4, s. 11]. Müasir Qərb siyasi-ideoloji kursuna nəzarət saldıqda, təəssüf ki, bu paradoksun haqiqiyyəti şübhə doğurmur. Çünki həm mədəni, həm siyasi, həm iqtisadi, həm də dini anlamda "dünyada baş verənlər getdikcə daha çox onu göstərir ki, ziddiyyət, qarşıdurma və münaqişələr güclənəkdədir və açıq-aşkar görünür ki, beynəlxalq hüquq və əxlaq dərin böhran içindədir" [5].

Bu anlamda epoxanın dialektikası və məntiqi inkişafı bütün başəri pozitiv aktyorlardan orta q müvəddüq namına qara qüvvələrə qarşı birgə mübarizəni tələb edir. Ancaq təzadlı olsa da, etiraf etməliyik ki, hətta bu "qara qüvvələr"ə qarşı mübarizə aparacaq "ümumilik" daxilən bəzi hallarda ayrı-ayrı elementlərdən, ziddiyyətli aktyorlardan təşkil olunduğundan bu mübarizədə öz maraqlarını həyata keçirmək istəyən hansısa qizlinlər də mövcuddur. Başqa sözlə, bu "gizlinlər" tarixən mövcud olmuş həm dini, həm mədəni, həm siyasi, həm də iqtisadi mənada müxtəlif qərəzli rasiyal istəkləri ifadə etməklə yanaşı, bəlkə də, fenomenoloji instinktlər formatında mövcud olan müəmmalı "tarixi sehrlər" kimi də baş verməkdədir.

Onu da etiraf etmək məcburiyyətindəyik ki, "...bugünkü dünya müxtəlif dünyalardan təşkil olunmuşdur ki, bu dünyalarn da hər biri müstəqil, bütöv dünyadır və bu səbəbdən də, üstünlük və ağıllıq uğrunda zor təbiqini ləğv etmədən, dialoq və kompromis axtarışlarında olmağa məhkumdur"lar [6, s. 68]. Göründüyü kimi, müasir dövrün başlıca paradigması olan qloballaşma özünü müsbət sferalarda göstərməklə yanaşı, müxtəlif ziddiyyətli məqamlarla ortaya çıxmaqdadır. Çünki bir çox hallarda "qara qüvvələri" dəf etmək adı altında "Qorb özü siyasətdə zor və yalandan istifadə edir, başqalarına isə bu hüquqdan istifadəni yasaqlayır" [6, s. 68]. Bu anlamda professor İlah Məmmədzadənin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, "dialoq zərurəti bərabərsizliyin, yaxud rəqabətin məkrini ləğv etmir" [6, s. 68]. Yaxud Jak Derridamın təbiriçə desək, indi artıq "yaxşı və pis" anlayışlarının aradan xaldığı bir dövrdə hər kəsin, hər bir dövlətin, hər bir cəmiyyətin yalnız öz "yaxşısına" tarixi sədaqəti ağırlı olsa da, başadüşülməli olmalı, yaxud o, instinktlərdən, ənənədən, tarixi və dini-mədəni varislikdən doğan ziddiyyətlər kimi qəbul ediləməlidir. Ancaq bir çox mövcud "yaxşı və pislər" arasında ümumiləşdirmələr apararkən, "təklələri cəmə çevirərkən" həm mədəni, həm də dini anlamda sərhədlər bəzən pozulduğundan, təməl itirildiyindən hər hansı dini, milli və etnik prosələrə siyasətçi, politoloq kimi yox, tədqiqatçı, daha dəqiq desək, fəlsəfi tədqiqatçı kimi suallar verməliyik.

Amerikalı sosioloq Samuel Hantinqtonun qeyd etdiyi kimi, XX əsrin sonlarına doğru dünyada "iqtisadi və sosial modernizasiya qlobal miqyas aldığı kimi, dinlərin də qlobal dirçəliyi baş vermişdir" [3, s. 137]. Hazırkı dünyanın "iqtisadi və sosial modernizasiya"sının bütün cəmiyyətlər üçün aktuallığını inkar etmək normal məntiqə sığmayan hal kimi dəyərləndirilsə də, biz təzisdə adıçəkilən dirçəlişin Yaxın Şərç regionunda nələzə səbəb olduğununu analiz edərkən bu qorxulu "dirçəlişdən" ölkəmizdə və regionda yayınmağın yollarını da mütləq nəzərdən keçirməliyik. Çünki bir çox hallarda bəzi qüvvələrin təhriki ilə bir sıra ideoloqlar "dini təriqətlər və cərəyanlar, xüsusilə sünnilik və şiiçlik arasında ziddiyyətləri, qarşıdurmaları bərpə etmək yolu ilə gedirlər", yaxud bu istiqaməti özləri üçün başlıca prioritet hesab edirlər [8, s. 154]. O cümlədən, hazırda hansısa gözəgörünməz qüvvələrin qloballaşma adı altında dinləri "dirçəltmək" əzmləri sayəsində bir çox ölkələrdə baş verən prosələr göstərir ki, "İslamda çoxsaylı təriqət və cərəyanlar az qala bütün Yaxın Şərçdə bir-birinə qarşı çıxma məvqeyində dayanırlar; onların hər biri özünün dünyagörüşünü

İslamın əsası kimi təqdim etməyə çalışır" və ya bu kontekstdə baş verən qlobal prosələrdə yalnız neqativ hadisələrin mərkəzi qüvvəsi kimi xatırlanırlar [8, s. 154]. Biz S.Hantinqtonun ideya olaraq ortaya atdığı "dinlərin qlobal dirçəliyi"ni "humanizm və mədəniyyətlərin dialoq kontekstində multikultural anlamda idarə edilməsinin tərfədari kimi onu da vurğulamalıyıq ki, ölkəmizdə dövlət-din münasibətləri hazırda dünyanın real "cəhənnəminə" çevrilməkdə olan bir sıra Yaxın Şərç, o cümlədən multikulturalizmi islamofobiya, irqçilik kimi antaqonist meyillərə qurban verən Qorb üçün uğurlu nümunə qismində təqdim edilə bilər. Çünki bir çox məqamlarda prosələrin əsl mahiyyətini örtəbasdir etmək istəyən müxtəlif qüvvələr hər iki qütbədə mədəniyyətləri və dinləri siyasətin yedəyində yoncağa çevirmişlər və "çox vaxt Avropa ölkələrinin elm və texnologiya sahəsində inkişaf etməsi, İslam dünyasının isə müqayisədə geri qalması faktından çıxış edərk, bunu Xristianlıq və İslam dini ilə əlaqləndirməyə çalışırlar" [9, s. 67]. Halbuki Latın Amerikasının və Afrikanın əksəriyyətinin Xristianlığa tapındığı halda, iqtisadi və sosial cəhətdən "geridəqalma" səbəblərini təhlil edərkən burada na Xristianlığın, na də İslamın rol oynamadığını, bunun bir sıra iqtisadi, siyasi və digər silsilə problemlərdən, yaxud həmin cəmiyyətlərə təsir edən qərəzli maraqlar kompleksindən qaynaqlandığını görürük.

Hazırda müxtəlif aspektlərdə olduğu kimi, dinlərarası dialoq və multikulturalizmə yeni nəfəs verməyi bacaran qloballaşma, münbit şərçitdə yeni üfiqlər açmasına baxmayaraq, həm də Qorbda başqa dinlərə qapallığı, irqçiliyi, multikulturalizmdən imtınanı, xüsusilə islamofobiyanı, Şərç coğrafiyasında məzhəblərləni, dini və etnik-millii qarşıdurmaları köşkin şəkildə aktuallaşdırı bilmisdir. Yeri gəlmişkən, biz Qorbda imkan düşdükcə açıq və ya gizli formada hər hansı etiqad, o cümlədən fərqli mədəniyyət daşıyıcılarına qarşı demokratiya pərdəsi altında olunan total başqılar da qeyd etmək məcburiyyətindəyik. Halbuki "qloballaşmanın humanist modelinin uğuru daha çox Qorb dinamizminin Şərç harmoniyası ilə na dərəcədə itqerasiya etməsindən asılıdır" [10, s. 204]. Çünki başəriyyətin hazırkı inkişafı elə bir istiqamətdə gedir ki, baş verən hadisələr sanki tarixin dərinliklərində ortaya çıxan ziddiyyətlərin öz mənfii orbitindən kənarlaşma bilmədiyini bir daha təsdiqləyir. Dünyada müxtəlif qərəzli maraqlara hesablanmış siyasi və ideoloji yanaşmalar obyektiv şəkildə kənarə qoyularsa, qlobal prosələr fəlsəfi və elmi kontekstdə analiz edilərsə, "XXI əsrin zaman məsafəsindən baxdıqda, dünyada gedən qlobal prosələrin konturları kifayət qədər aydın görünür və məlum olur ki, dünyanın yeni nizamının formalaşması sivilizasiyaların qarşılıqlı əlaqəsinə də fərqli münasibət göstərilməsini tələb edir" [9, s. 17]. Lakin vurğulamalıyıq ki, qlobal dəyişikliklərin baş verdiyi keçid mərhələlərində, toqquşan ziddiyyətli məqamlarda olduğu kimi, köhnənin öz çəklərindən, dəyərlərindən müdafiəsi uğrunda yeni ilə mübarizəsi, doğmaları (zamanın ruhuna uyğunlaşmayan ənənələrin və institutlaşmış dini quruluşların, ifrat fundamentalizmin) ona "dəyişmə vaxtıdır" deyənələzə təpkiyə və açıq eçqodan doğan "başqısı", keçmiş dəyərlərin yeni prosələrə üzlaşma çətinlikləri mədəniyyətdə, dini inanc sistemlərində, dildə, məişətdə, hüquq və münasibətlərdə qarşılıqlı anlaşılmazlıqlar, ziddiyyətlər yaratdığından qloballaşma prosesi, haqi-

qəton də, daha "güclülərin" (Qərbin) "zəiflərlə" (Şərqlə) qarşı növbəti basqısı kimi xarakterizə edilməkdədir. Alman filosofu Karl Yaspers bu qəbildən olan ziddiyyətləri şərh edərkən bildirdir ki, "Şərqlə və Qərblə ziddiyyətini bütövlükdə mənaevi aləmin oyanışı kimi də nəzərdən keçirmək olar". Belə ki, filosof müxtəlif mədəniyyətlərə məxsus ruhun yalnız özünü ziddiyyət və mübarizədə dərk etdiyi zaman yaşadığına, hərəkət etdiyinə, məhsuldar olub çiçəkləndiyinə inanır [11, s. 101]. Həmçinin o, ziddiyyət dəyərək burada onun tarixi sosioloji daşdığıni vurğulayır və bu ziddiyyəti tarixə xas olan obyektiv hadisə kimi dəyərləndirir. Filosofa görə, məhz bu ziddiyyətlər çərçivəsində "mədəniyyətlər və xalqlar bir-birinə yaxınlaşır və bir-birindən uzaqlaşır" [11, s. 101].

Eüraf edilməlidir ki, "ictimai hadisələrin miqyası böyüdükcə onları hansısa bir bütöv ideyanın təəssümü kimi izah etmək" də anlaşılmaq çətinliklər yaradır, bu da zaman və məkan anlayışını nəzəri cəhətdən yenidən aktuallaşdırır bilir [9, s. 29]. Təəssüf ki, bir çox müxtəssislərin də qeyd etdiyi kimi, dinlərin və mədəniyyətlərin, o cümlədən sivilizasiyaların dialoqunun zürət kəsb etdiyi hazırkı böhran şəraitində Qərbin xristian ekspansionizmindən imtina etməməsi real faktdır. Ekspansionizm təkcə Qərb üçün əhəmiyyətli daşıyan anlayış olaraq xarakterizə edilməsi də qərarlı yanaşma kimi qiymətləndirilib bilər. Tarixən bütün inkişaf etmiş, böyük nailiyyətlərə imza atmış, kamilləşmiş sivilizasiya və imperiyalar öz dövrlərinə, imkanlarına müvafiq olaraq ekspansionist xarakter daşıyıb. Qərb filosofu Osvald Şpenqlərə görə, "vaxtilə tarixdə bu cür kamilləşmiş Yunan, Roma, Çin, İslam və başqa sivilizasiyalar da ekspansionist xarakterli olub" [11, s. 87]. Bir çox müxtəssislərin fikrincə, istənilən sivilizasiyaya xas olan ekspansionist meyillər, insanların onu istəyib-istəməməsindən asılı olmayaraq, Tanrının və ya xalqların taleyinin qərarı kimi özünü göstərmiş və tarixin gedişinə təsir etmişdir. Yuxarıda biz "fenomenoloji instinktün formatında mövcud olan müəmmalı tarixi səhrlər" ifadəsini işlədərkən məhz belə qlobal proseslərdə "Tanrının və xalqların taleyinin qərarı"nın da olduğuna diqqət yetirməyi lazım bilmişik. Lakin bu, heç də fəlsəfi və dini-fəlsəfi refleksiyalarda qədim tarixə malik olan birlik, bərabərlik, humanizm, başqalarına hörmət və vəhdət anlayışlarının qlobal problemlərin qəbərqi baş verdiyi və böhranda olduğu indiki mərhələsində möyüs halda neqativ tendensiyalara təslim olmasın anlamına gəlməməlidir. Hətta qeyd etmək lazımdır ki, artıq Şərqlə cəmiyyətlərində Qərbin fəlsəfi, siyasi və ideoloji kurslarının, yeri gəlmiş-gəlmədi tənqid olunmasına baxmayaraq, orada müsbət məqamların və ideyaların çəkisi heç də Şərqlə dünyasındakı mütərəqqi birləşdirici ideyalardan az deyil. Təkcə bir faktı göstərmək yerinə düşər ki, Qərb fəlsəfi fikrinin bir çox məşhur nümayəndəsi həm Şərqlə, həm də Qərblə fəlsəfəsi, dini, mədəniyyəti arasında dialoqların tərəfdarı kimi yeri gəldikcə obyektiv çıxışlar etmiş və bunun təbliğatını aparmışdır. Alman filosofu Yaspersin ideyaları bu baxımdan hər iki sivilizasiya üçün çox qiymətli və orijinal fikirlər kimi öz aktuallığını qorumaqdadır. Fəlsəfi baxışlarına diqqət edərkən onun "vahid bəşəriyyət ideyasına qayıdışının həm ifrat avrosentriзм, həm də qapalı mədəniyyətlər konsepsiyasına qarşı çıxdığıni müəyyən etmək olar" [11, s. 100]. Eüraf olunmalıdır ki, "bu cür yanaşdıqda qloballaşmanın tarixi başçər

tarixi ilə üst-üstə düşür" [9, s. 24]. Bəzən nəzəri fikrin bu cür mütərəqqi ideyaları ilə məhz ideya olaraq qaldığından Şərqlə-Qərb problematikası "əzəli və əbadi" hesab edilir. Çünki tarixən olduğu kimi, indi də həm Qərb cəmiyyətlərində, həm də Şərqlə multikulturalizm və vəhdət anlayışına qarşı biganəliklər, yaxud paralel mövcudluq anlayışına qarşı bir sıra loyallıq və qəsa qüvvələrə qarşı birləşmə bilməmək tendensiyaları hələ də ictimai şüurun başlıca atributu kimi özünü göstərməkdədir.

Bəzən instinktiv, bəzən də obyektiv olaraq qlobal zəka və ya qlobal mövcudluğun özü belə müxtəlif formada başqa-başqa cəmiyyətlərin daxili subyektivi kimi çıxış etdiyindən o, hansısa siyasi və ya ideoloji dairələrə ya bilərəkdən təsir göstərmir, ya da sadəcə təsir mexanizminə malik olmadığından öz iradəsini qlobal anlamda ortaya qoya bilmir. Müasir dünyanın həm siyasi, həm mədəni, həm də tarixən ən həssas sahəsi olan dini müxtəlifliklər müstəvisindəki ziddiyyətlərin dinamikasını analiz edərkən aydın olur ki, həm Şərqlə, həm də Qərblə, ümumiyyətlə, dünya üçün bütün orda dəyərli ifadə edəcək və ya biza qədər mövcud olmuş dəyərlər sistemini qoruyacaq optimal yeni bir inkişaf yolunun tapılması şərtdir. Başqa sözlə, müasir dövrə elmi və texnoloji inkişaf müxtəlif cəmiyyətlərin, sivilizasiyaların və onları təmsil edən dinlərin həyatında bir sıra üstünlüklər yaratsa da, bu, heç də tarixən mövcud olmuş etnik, milli, coğrafi, ən başlıcası isə dinlərarası və məzhəblərarası qarşılıqlı əlaqələrə yox etmək iqtidarında deyil. Çünki "... texnikanın hökmranlığı altında olan həmişə yalnız mexaniki dərk olunanlardır" [12, s. 187]. Bu anlamda biz dövrün ruhunu dərk etməyə çalışmalı və etiraf etməliyik ki, bir çox situasiyalarda "texnogen amillər konkret sosial şəraitdən asılı olaraq mənaiviyyətə həm mənfi, həm də müsbət təsir göstərəcək imkanlarına malikdir" [12, s. 205]. Yaxud texnoloji inkişaf müasir dünyada humanizmi, mənaiviyyəti, mədəniyyəti, etikanı, dini stabiliiyi daha üstün vəziyyətə gətirmək, digərlərini sevmək, anlamaq, məhiyyətin dərk edərkən dialoqlara stimül vermək yerinə əksinə, bəzən dini dünyagörüşlərinin, mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqələrinin dəda koskinləşməsinə gətirib çıxırır. Bu hadisələr isə bir daha "qloballaşmanın humanist modelinin uğurunun daha çox Qərblə dinamizminin Şərqlə harmoniyası ilə nə dərəcədə inteqrasiya etməsindən" asılılığını sübut edərkən, bunu obyektiv zərurət kimi ortaya qoyur [10, s. 204]. Başqa sözlə, dinamizm və müthəşirlik ruhdan konar və onunla harmoniya təşkil etmədiyindən qarşılıqlı mövcudluq, multikulturalizm və vəhdət anlayışının iflasa uğramış görüntüsünü yaradır. Çünki bir vaxtlar illərlə, əsrlərlə dünya üçün qapalı qalan müxtəlif nəzəriyyələr, ideyalar, informasiyalar hazırda yeni texnoloji vasitələrlə əlaqədə bütün dünya üçün olçatan "əşya" statusuna çevrildiyindən artıq bu "əşyanın" sahibi sanki onu döviyyəyə buraxanlarla bərabər bütün bir dünyadır. Daha dəfə qərçivədə izah etsək, bəzən istənilən cəmiyyətin, regionun və ya din mənsublarının həyatında baş verən kiçik hadisələr, gedən əhəmiyyətsiz proseslər yeni texnoloji vasitələrlə təhrif edilərək bütün dünyada elə sürətlə aktuallaşdırılır, "əlçatana" çevrilir ki, anımda multikultural və tolerantlığı meyllili olmayan cəmiyyətlər, insanlar üçün əks hadisələrə səbəb olan "münbit" ideya və ya çağırış rolunda çıxış edir. Yaxud əksinə, elmi-texno-

loji kaşflər sekulyar cəmiyyətlərə tömənnəs rıfah və əmin-amanlıq gətirdiyi kimi, qapalı və lokal sistemlər üçün də münibət şərait istehsal edilən "oşyaya" olçatınlığı yaradır və bu səbəbdən müxtəlif cəbhələri daha yeni, daha qorxunc situasiyalara cəlb edə bilər. Bu anlamda müasir beynəlxalq təsisatlar sanki onların antonimi kimi çıxış edən beynəlxalq terrorizmə hər cəhətdən uduzmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qaldığından artıq dünya insanının töfəkküründə bəşəri münasibətlərin haqiqiliyinə şübhələr yarınar və ya onun spekulativ manipulyatorluğuna fundamental inamları öz təsdiqini tapır. Həmçinin bu proseslər müxtəlif aspektləri neqativ anlamda bir-birinə qarşı qoya bilər və böhranın digər sahələri ilə yanaşı, nəzəri fikrin özüni də çıxılmaz vəziyyətə salır. Çünki ikili siyasətin (standartın) fəlsəfi yükünün yeni ifadə etdiyi anlamğa cəhd göstərəkən aydın olur ki, müasir dövrdə yaratdığımız dəyərlər sistemi oslində əvvəlki "ağa-qul", "dindar-ateist", "barbar-sivil" insani münasibətlərin texnogen amillərlə daha kommunikatıv, daha texnogen yüklənməsindən, daha qorxunc və mobil "təkrar istehsalından" başqa bir şey deyil. Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, nə Qorb, nə də Şərq tarixin dərinliklərində baş vermiş dialektik inkişafı analiz edə bilər. Halbuki qloballaşma özünlə başqa aktyoru olan sivilizasiyalararası və dinlərarası dialoq və əməkdaşlığa, tolerantlıq və multikulturalizmə, o cümlədən xalqların, dövlətlərin iqtisadi-sosial, mədəni-dini görüşlərinin uzlaşmasına, bir-birini tanımasına sonsuz imkanlar yaratmaqdadır. Bu anlamda professor İlham Məmmədzadə bildirir ki, "...mürəkkəbləşmiş gerçəklik sosial fəlsəfədən fərdiyyət sferasına nüfuz etməyi, müasir qloballaşma və modernləşmə dövrünün özəlliklərinin anlamında dərinləşməyi, milli və fərdi identiklik, metafizika və s. anlayışların yenidən monaləndirilməsini tələb edir" [6, s. 75]. Əslində, fəlsəfi anlamda ümumiyyətlə müasir dünya nəzəri fikrinin özü dərin bir böhranda, yaxud Qərbin yedəyində olduğundan və ya "Üstün Qorb" siyasətinin "nökərinə", "könülli" əlatısına çevrildiyindən hazırda yeni "Sokrat axtarışları" (A.Toynbi) müsbət noticə vermir. Bütün bunlar isə "gələcək insanın və dünyanın taleyinin necə olacağı sualı"nı yaradır və həmin sualın müasir dünya üçün o qədər də maraqlı və aydın olmadığını daha qlobal şəkildə ifadə edir. Başqa sözlə, başqaların özəbi, iztirabı, sarsıntıları, istəq və arzuları "texnikanın hökmranlığı"na arxalananlar üçün əhəmiyyətsiz bir "nəsnə"yə çevrilir. Çünki bir çox məqamlarda, təəssüf ki, bölgülərə məruz qalmış müxtəlif dini təsisatlar, mədəniyyətlər və hətta "qlobal etika" anlayışı müasir dövr üçün özünlükü kimi "başqası" və yad kimi "başqası" anlayışlarını, eyni zamanda, yad kimi "başqası"nın potensial olaraq özünlük ayrılmaz hissəsi kimi təşəkkül etməli olduğunun dərkini aktuallaşdırmaq əvəzinə bir çox hallarda məqsədsiz şəkildə Qorb siyasətçiləri tərəfindən böhranla qarşılaşdırılır [13, s. 1]. Eitraf etməliyik ki, Qorb üçün ümumdünya böhranı şəraitində üstün texnologiya və arsenalə malik olmaq hüququ ümumyyətdən mövcudluq fəlsəfəsindən imtina edərək, Şpenqlərin təbirincə desək, "...mədəni mövcud olmayıb, sırf bioloji həyat" [11, s. 84] uğrunda mübarizədə üstünlüyü tələq edir və onlar üçün bu üstünlük məhvəri sanki əbadi postulat hesab ediləyindən "multikulturalizmin ölümü"ndən danışmağı asanlaşdırır. Bu istiqamət isə birmənalı şəkildə dialoq fəlsəfəsinə, yaxud multikulturalizmin

müasir dünya üçün əvəzsiz resept olduğuna inanılanın (məqalə müəllifi də buna aiddir) haqiqi inamlarını sarsıdır, həmçinin demokratiyanın yalnız Qorb modelinə hesablanması fikrində onların haqlı olduğunu təsdiqləyir. Acı həqiqət olsa da, bu, danılmaz reallıqdır. Yaxın Şərq hadisələrini həm siyasi, həm dini, həm də demokratik aspektlərdən analiz edərkən bir daha aydın olur ki, akademik Ramiz Mehdiyevin qeyd etdiyi kimi, "beynəlxalq münasibətlər sisteminin sonrakı inkişafı yəni şəkildə göstərdi ki, suveren dövlətlərə liberal demokratiya konsepsiyasını inkişafın yeganə rəsonal modelini kimi zorla qəbul etməyə cəhdləri həm vaxtından tez, həm də səhvdir" [14]. Başqa sözlə, "Qorb və qeyri-Qorb" ideoloji bölgüsünün fəlsəfəsi ilə yüklənməmiş qorəzli "liberal demokratiya konsepsiyası" adı altında ikili standartların tətbiqi kasıb, etnik, milli, dini problemləri aşı bilməyən, iqtisadi, sosial, hüquqi cəhətdən bu proseslərə hazır olmayan cəmiyyətləri bir çox hallarda haqlı olaraq xofa salır və bunların onlar öz xoşbəxtliyini hər iki anlamda müasir dünya rəqəbatının iqtisadi, demokratik, mədəni, mənəvi şərtlərində, o cümlədən liberal demokratiya konsepsiyasında deyil, "öz keçmişlərinin dərinliklərində", tarixi inqilablardan fəvqində axtarmğa məcbur olurlar və ya buna həm xaricdən, həm də daxildən sadəcə təhrik edilir. Çünki "dinlərin qlobal dirçəlişi" kontekstində artıq din və siyasiləşdirilmiş, qütbləşdirilmiş dini dünyagörüşləri bəzi cəmiyyətlərə o qədər aktiv təsir edə bilər ki, onların vasitəsilə müxtəlif maraqlı tərəflər öz istəklərinə müvafiq hərəkət etdikdə bir sıra məqamlarda nöinki dinlərarası, hətta məzhəblərarası multikultural münasibətlər də perspektivsizlik təsiri bağışlaya bilər.

Lakin qeyd olunmalıdır ki, qloballaşma özündə sivilizasiyalararası dialoqlara, tolerantlıq və multikulturalizmə daxili aktyor kimi çıxış etməkə imkan yaradır, deməli, onun münəqəşli tərəfləri ilə yanaşı, ümumbəşəri dəyərlər kontekstində xidmətləri də reallıqdır.

Onu da vurğulamalıyıq ki, qloballaşma adı altında heç bir konstruktiv fəlsəfi yükü və mənanı özündə ehtiva etməyən hansısa ideyaların total şəkildə müxtəlif cəmiyyətlərə köçürmək də optimallığı ifadə edə bilməz. Hazırda "bu riskli və münəqəşli oyunda" [2, s. 86] mədəni identiklik, dini dünyagörüşləri, özəlliklə ənənəvi və s. ailə institutlaşmalarına basqılar bütün cəmiyyətlərdə haqlı olaraq birmənalı qarşılanmır.

Dünyada cərayən edən tendensiyalar nəzərdən keçirilərkən aydın olur ki, hər halda dialoq və əməkdaşlıq üçün ümidlər var. Dialoq inkişafı bütövlükdə müxtəlif maraqlı dairələr tərəfindən müharibə vəziyyəti ilə toqquşdurulsa da, ümidlər tam itirilməyib. Bu anlamda dünyaya təqdim olunan Azərbaycan modelinin əhəmiyyəti artıq bir sıra ölkələr tərəfindən öyrənilməyə başlanıb.

Nəzərdən keçirilən problematikanın özəlliyi ondadır ki, o, bəşəri varlıq üçün son dərəcə əhəmiyyətli aspektləri özündə birləşdirir. Bunlar isə dünyada ümumi olaraq təhsili, elmi, sevgini, mərhəməti, etikani, ləyaqəti, başqasını anlamağı, o cümlədən sosial və iqtisadi amillərin istənilən cəmiyyət üçün vacib şərt kimi çıxışını aktuallaşdırır. Lakin fikrimizə, multikulturalizmə, tolerantlıq və dinlərarası dialoq, o cümlədən bütövlükdə qloballaşma, bir çox ideoloqların, alimlərin qeyd etdikləri kimi, heç də hər hansı mədəniyyətin xaosda əriməsi,

bir-birinin içində yox olması prosesi kimi xarakterizə edilməməlidir. Bu anlayışların ümumi fəlsəfi yükü o qədər geniş sahələri özündə birləşdirir ki, orada ziddiyyətlərin insanın ümumi düşüncəsinin, şüurunun, ətrafa refleksiyalarının və ya nə qədər paradoksal olsa da, mövcudluğunun bütöv tərtibi kimi çıxış etdiyini də danmaq mümkün deyil. Ancaq bu, heç də o demək deyil ki, yer üzündəki bütün mədəniyyətlər, dinlər və ümumbəşəri dəyərlər bu ziddiyyətli məqamlara təslim olmalı, hər kəs loyallaşaraq özü üçün mövcud olmalıdır. Dünyada baş verən bu problemlər fonunda “olum, ya qalım” sualı, bəlkə də, tarixin heç bir dönməmədə nəzəri fikir üçün bu qədər aktual olmayıb.

ƏDƏBİYYAT

1. Колесников А.С. «Философия компаративистика и диалог культур». Россия и Грузия: диалог и родство культур: сборник материалов симпозиума. Выпуск 1 / Под ред. Парцвания В.В. СПб: Санкт-Петербургское философское общество, сайт веб-кафедра философской антропологии, 2003, с. 185-205.
2. Мəmmədzadə İ. Qloballaşma və müasirləşmə şəraitində fəlsəfənin aktuallığı haqqında Bakı: Təknur, 2009, 226 s.
3. Хантингтон С. «Столкновение цивилизаций». Пер. с англ. Т.Велимеева. Москва: АСТ, 2006, 571 с.
4. Fərman İsmayılov. “Müqəddəs od, yaxud fəlsəfənin fəlsəfəsi”. Bakı: AzAtaM, Elm və Təhsil, 2015, 544 s.
5. Azərbaycan Multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları. Bakı, 2016.
6. Məmmədzadə İ. “Avropa qurumlarının tənəzzül, ikili standartlar siyasəti və müasir Azərbaycan” // <http://phillaw-az.org/news/4165>
7. Məmmədzadə İ. “Bir daha fəlsəfə haqqında. Müasir yanaşmalar. Təmayüllər. Perspektivlər”. Bakı: Təknur, 2012, 216 s.
8. «Восток-Запад, исследование, переводы, публикации». Москва: Наука, 1982, 293 с.
9. H.В.Нүсөйнов. Şərq-Qərb münasibətlərində qloballaşma: ideoloji-siyasi anlamında. Bakı: Təknur, 2008, 333 s.
10. Xəlilov S. “Sivilizasiyalararası dialoq”. Bakı: Adiloğlu nəşriyyatı, 2009, 256 s.
11. Кулиев Э. «Коран и глобализация: в поисках гуманистических идеалов». Баку: Абилов, Зейналов и сыновья, 2005, 244 с.
12. Zeynalov Ş. “Sivilizasiyalararası münasibətlər: problemlər və perspektivlər”. Bakı: Oğuz Eli nəşriyyatı, 2014, 240 s.
13. Yaspers K. “Tarixin mənası və təyinatı”. Bakı: Zəkiyev nəşriyyatı, 2008, 764 s.
14. Məmmədzadə İ. “Multikulturalizm və mədəniyyətlərin dialoqu”. “Elm” qəzeti, 28 avqust 2015.
15. Ramiz Mehdiyev. “Avropa strukturlarının deqradasiyasının mənbələri haqqında və ya Azərbaycana münasibətdə ikili standartlar siyasəti”. “Dünya nizamından “nizamsızlığa” doğru. Trend News Agency, 29 oktyabr 2015 // az.trend.az/azerbaijan/politics/2449678.html
16. Azərbaycanca Multikulturalizm. Biblioqrafiya. Bakı, 2016.